УДК 398.34

Г.М. Сөнгатов

ТАТАР ХАЛЫК ӘКИЯТЛӘРЕНДӘ ЙОРТ ХАЙВАННАРЫ ОБРАЗЛАРЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Статья посвящена изучению употребления образов домашних животных в татарских народных сказках. Выявлено, что образы домашних животных используются во всех видах сказок и играют существенную роль в формировании идейно-художественных и эстетических особенностей произведений. Животным придаются присущие людям положительные и отрицательные качества добра или зла. В статье также приводятся примеры употребления диалектных лексических и фонетических вариантов названий домашних животных.

Ключевые слова. Народная сказка, образы животных, эстетическая функция.

Галимнәр әкиятләрне борынгы кешеләрнең дөньяны мифологик күзаллауларга нигезләнеп аңлаулары кимү һәм акрынлап җуела бару чорында туа башлаган дип күрсәтәләр. Шулай да борынгы ыруглык җәмгыятеннән бирле килгән мондый ышануларның эзләре тылсымлы әкиятләрдә чагылыш табып, безнең көннәргә кадәр килеп җиткән [Бакиров, б.26]

Татар халык әкиятләре составында хайваннар турындагы әкиятләрнең саны бик аз, аларның да шактый өлешенең төп персонажлары кыргый җәнлекләр яки кошлар була. Әмма йорт хайваннары башка төр әкиятләрдә дә әсәрләр сюжетында тулаем яки эпизодик рәвештә шактый зур роль уйныйлар. Хайваннар турындагы әкиятләргә конкрет якын килсәк, алар кешелек тарихының башлангыч чорына, әле кеше табигатьтән аерылгысыз яшәгән борынгы ыруглык җәмгыятенә үк барып тоташа. «Хайваннар турындагы әкиятләр әкият жанрының гына түгел, бәлки гомумән фольклорның иң борынгы күренешләренән санала» [Ярми, Җамалетдинов, б. 14].

Борынгы кеше тормышяшәешен әйләнә-тирә мохитнең аерылгысыз өлеше итеп санаган, үзен хайваннар белән тыгыз бәйләнештә күргән. Билгеле булганча, күп кенә ыруглар үзләрен билгеле бер җәнлектән килеп чыккан дип ышанганнар, аны изгеләштергәннәр, ул кагылгысыз саналган. Тотемизм дип атала торган әлеге ышану-йолалар төрки халыкларның рухи тормышында һәм көндәлек эшчәнлегендә зур урын алып торган. Шул ук вакытта, тотемны (йорт хайваннарыннан – ат, үгез, сарык тәкәсе һәм кошларыннан – каз, үрдәк, тавык) корбан итеп чалу, аның итен авыз итеп карау төрки халыкларның традицион мәдәниятенә хас күренеш булган. Атның яки кошларның баш сөякләрен йорт түбәләренә куя торган булганнар. Кешенең хайваннар белән тыгыз мөнәсәбәте башта

төрле хикәяләр тууына китергән, соңрак шулар нигезендә әкиятләр барлыкка килгән [Ярми, Җамалетдинов, б. 15]. Кешенең үзенә хас сыйфатларны хайваннарга күчерүе «Аю улы Атыләхмәтгәрәй», «Аю белән хатын» кебек әкиятләрдә сакланып калган [Бакиров, б. 127].

Без әлеге мәкаләдә татар халык әкиятләрендә йорт хайваннары персонажларының кулланылышын һәм аларның әсәрләрдәге ролен, башкарган функцияләрен, һәрберсенә хас сыйфатларны күзәтеп чыгарбыз. Мисаллар «Татар халык иҗаты» китабының 1 нче, 2 нче, 3 нче томнарыннан алынды [Татар халык иҗаты. Әкиятләр...].

Хайваннар турындагы әкиятләрнең исемнәрендә йорт хайваннары атамалары «Кәҗә белән Бүре» һәм «Кәҗә белән Сарык» әкиятләрендә чагылыш таба. Тылсымлы әкиятләрнең шулай ук икесендә генә йорт хайваннарының исемнәре баш исемдә кулланылган. Болар – «Йөз куйга сатып алынган төш» һәм «Сыер булган» исемле әкиятләр.

Ат (айгыр, бия), сыер, үгез, кәҗә, сарык, тәкә персонажлары хайваннар турындагы әкиятләрдә шактый киң урын алган. «Татар халык иҗаты» җыентыгының беренче китабында «Салам-Торхан» исемле әкиятнең ике варианты китерелгән. Беренчесендә патша кызына өйләнергә килешкәндә Салам-Торхан мәһәргә биш айгыр, ике йөз салам шәһәре бирергә була, ат та, башка хайваннар да анда телгә алынмый. Икенче әкияттә, кēресенчә, кәләшнең бай атасы «миңа берни дә кирәкми» дип, мәһәрдән баш тарта. Салам-Торханның дусты – төлке, атларының бик зур, арбаларының бик авыр булуын сәбәп итеп, үзләре үтәсе күперләрне ныгытырга куша. Туйлар үтеп, кызның бай аталары кунакка килгәндә, аларга, алдан төлке сөйләшеп куйганча, ат, сыер һәм сарык көтүләренең барысын да Салам-Торханныкы дип әйтәләр. Шулай итеп, әлеге әкиятләрдә йорт хайваннары персонаж буларак катнашмыйлар, төп геройның байлык дәрәҗәсен күрсәтү кирәк булганда гына телгә алыналар.

«Шәрә Бүре» әкиятендә бүре белән аралашкан хайваннарның берсе – айгыр образы. Айгыр көчле генә түгел, аңлы, хәйләкәр һәм тәвәккәл хайван булып күз алдына килеп баса. Ул бүрегә койрыгындагы алтын кылны алырга куша. Әкият эчтәлегендәге нәтиҗә мондый: «*Айгыр кушаяклап Бүрегә тибеп җибәргән. Бүре әйләнә-әйләнә барып төшкән, ә Айгыр авылга торып чапкан».*

Тылсымлы әкиятләргә килсәк, «Алтын кош» исемле әкияттә татар халкы элек-электән асраган өч йорт хайваны – ат, сыер һәм кәҗә төп геройның кылган гамәлләрендә эш башкару объекты буларак урын алганнар. Уңган-булган кече кияүне хурлыкка калдыру өчен, олы кияүләре патшага аның тылсымлы эш башкара алуын әйтә. Ул йөз баш атны алтын тояклы, көмеш йонлыга, йөз баш сыерны алтын мөгезле, чылбыр койрыклыга һәм йөз баш кәҗәне алтын мөгезле, көмеш йонлыга әйләндерә ала, дип

ялганлый. Әсәр герое боларның барысын да бер-бер артлы җиңел генә башкарып чыга, нәтиҗәдә зур дәрәҗәләргә ирешә. Хайваннар турындагы әкиятләрдәге кебек үк, биредә дә йорт хайваннары үзләре турыдан-туры персонаж ролендә катнашмыйлар.

«Незнай» исемле әкияттә атлар токымнары һәм төсләре буенча аерымлана: малаена әтисе беренче көнне тимер күк атның койрыгы белән ялын бирә, икенче көнне – акбүз атныкын, соңыннан кара атның койрыгы белән ялын биреп җибәрә. «Алтын кош» әкиятендә атлар дирбияләре белән дә (*көмеш йөгәнле, алтын иярле бер бик сылу акбүз ат; алтын йөгәнле, җәүһәр-якут ташлар белән бизәлгән иярле*), гәүдә зурлыклары белән дә аерылып торалар. Патша үзенең киявенә кызы аша болай дип әйттерә: «*Син киявгә әйт, ди, әнә минем абзардан алты колачлы ала биягә атланып, иртәгә ул да сугышка чыгып карасын әле, ди, берәр файдасы тимәсме икән, ди*».

Тылсымлы әкиятләрнең төп үзенчәлекләреннән берсе буларак, аларда хайваннар кеше телендә сөйләшә ала. Мәсәлән, «Көтүче малай» әкиятендә патша малае бик күп яхшы тайлар арасыннан сайлап алган корчаңгы, бетле тай, яхшылап тәрбияләгәч, бик затлы хайванга әверелә һәм малай белән кешечә сөйләшә дә башлый. Җитмәсә, үзе кешеләрнең ни уйлаганын һәм нәрсә эшләргә җыенганнарын да белеп тора. Малайга башта патша кияве, аннан соң үзе патша булганчы, инде үзе дә айгыр булып үсеп җиткән хайван һәрвакыт ярдәм итеп тора, авыр чакларында тылсым көче белән килеп җитеп, бәладән йолып ала. «Кучер малае»енда егет үзе бик матур атка әйләнә. Билгеле булганча, тылсымлы әкиятләргә бер җан иясеннән икенчесенә яки җансыз предметка әверелү хас. Шундый очракларның берсе «Дию патша» исемле әкияттә сурәтләнә: биредә патша, егетне үтерү өчен, өермәләр күтәреп, давыл кубарып чаба торган айгырга әверелә. Сөйләшә торган ат «Яшьлек суы» исемле әкияттә дә бар, әмма ул биредә хуҗа көтүендә йөри торган йорт хайваны гына түгел, «кыр аты», ягъни кыргый ат. «Алтынбай» әкиятендә айгыр телгә дә килә, егет аны суйдыра, әмма өстенә зәмзәм суы сипкәч, яңадан терелә дә.

Галимнәр билгеләвенчә, көнкүреш әкиятләре реаль чынбарлыкка бик якын торулары белән характерланалар [Җамалетдинов, б. 5]. «Зирәк карт» исемле әкияттә атларның халык күзәткән холкы-фигыле сурәтләнә: яшь айгыр ерактан ук тузгып, уйнаклап килә, карт айгыр исә башын иеп, юл биреп кала. «Фикерле кыз» әкиятендә бия колынлагач, колынның кемнеке булуы хакында өч хәерче арасында бәхәс чыгу очрагы сурәтләнә. Арба белән капчыкның да канга буялуын күреп, аларның хуҗалары да колынга дәгъва кылалар. Инде патша хатыны булган фикерле кыз үзенең зирәк акылы белән әлеге бәхәсне бия хуҗасы файдасына хәл итә.

«Өч икмәк» исемле әкияттә патшаның очып йөри торган дип саналган кара байталының начар

ат икәнлеген зирәк карт фаш итә. Ул алтыннар белән бизәлгән атны суга кертергә куша һәм патшага *«ишәктән дә начар ат бу»,* – ди. *«Нигә начар минем ат»?* – дип сорагач, *«Атың суга кергәч, суны эчүдән элек хаҗәтен үтәде... Яхшы ат булса, алай итми ул»,* – дип җаваплый. Яхшы чаба торган айгыр «Яшь чак, таза чак» исемле юмористик әкияттә *яхшы айгыр* дип кенә сурәтләнсә, «Хезмәтче һәм бай» әкиятендә *җилле* сыйфаты белән бәяләнә: «Бу байның *бик җилле кара айгыры* булган». «Күке кычкыргач, көтүче хезмәт хакы ала» исемле сатирик әкияттә атлар түбәндәгечә сурәтләнә:» «*Атсабар кич белән атларын күрсәткән, ди. Алар бары да симезләр, усаллар, кап-каралар икән, үзләре һаман бер-берсе белән тибешеп кенә торалар икән, ди*». «Ике әйттермә» исемле юмористик әкияттә начар ат исә түбәндәгечә бәяләнә: «*Хатипның бары-югы бер бик арык, бик карт аты була».*

Юмористик әкиятләрдә *кашка ат* [«Юаш кияү»] кебек сүзтезмәләр белән атларны төс буенча сыйфатлау да урын алган. Шул ук әкияттә халык теленә хас булган җор сүзләр дә кулланыла: *«Ат итеннән аш пешереп, өстәл янына ашарга утырылар болар. Бабай кияүдән көлеп:*

– Аша картасын, чанасын үзең тартасың, – ди.

Аңа каршы кияү:

– Бабай, аша итен, атсыз калуы читен, – ди».

Әкиятләрдә *ат* һәм *тай* сүзләренең шул ук мәгънәдә кулланылган төрдәшләре дә очрый. Әйтик, «Өч бәңхур» әкиятендә персонаж телендә түбәндәге өзек бар: «*...елкы* алырмын, ул *елкы колыннар* табар».

Хайваннар турындагы «Дус киекләр» исемле әкияттә Сыер образы бирелә. Аннан *«Яхшылыкка усаллык кирәкме?»* – дип сорагач, Сыер *«Усаллык кирәк»,* – дигән. Фикеренә ул шундый дәлил китергән: «*Мине хуҗам алганга ундүрт ел, дигән, унике бозау бозауладым, дигән. Быел бозаудан калдым, мине кырга җибәрде, дигән. Симерсә суярмын, симермәсә сатармын, диеп әйткән. Мине сатты, бер атнадан мал суючы килеп ала».* Нәтиҗәдә сыер, гомер буе туендырган кешеләрнең яхшылыкка яманлык белән җавап биргәннәрен үз башыннан кичергәннән соң, усаллык белән үч алырга әзер торучы образ буларак гәүдәләнә. «Таз – патша кияве» исемле тылсымлы әкияттә алты имчәкле сыер телгә алына. Ул Тазның атасыннан калган көтүендә булган икән. Патша авырый башлагач, профессорлар аңа: «*Алты имчәкле сыер сөтен имсәң, терелерсең»,* – диләр. Чыннан да, шуны табып алып кайтып эчергәч, патша савыга.

Татар фольклорында кара сыерны, кара тавыкны корбанга чалу очраклары ят күренеш түгел. «Саран белән юмарт» әкиятендә Юмарт яшеренеп кенә сукыр җен сөйләгәнне тыңлап тора: өч ел кысыр калган кара сыерны суеп, бар халыкны сыйласалар гына җен сихерләгән хан кызы терeләчәк икән. Моны патшага сөйләгәч, шулай эшлиләр һәм хан кызы бик тиз савыга да. «Мулла белән мужик» исемле

әкияттә сыер хуҗалыкның төп азык чыганакларының берсе генә түгел, ул әле авыл кешесенең мөлкәтен ун тапкыр арттырырга да ярдәм итә – мулланың ун сыерын үз йортына ияртеп кайта. Ә аларны сыер хуҗасы, мулла *«кем дә кем ил имамына нәрсә дә булса сәдака итеп бирсә, ходай аңа ун итеп кайтарыр»,* – дип вәгазь сөйләгәч, аңа илтеп биргән була. Хәйлә һәм зирәклек нәтиҗәсендә казыйны да эшкә җигеп, мужик сыерларны үзендә калдыруга ирешә.

Халык «*сыйлы көнең – сыер*» дип, бу хайванның туклык, бәрәкәт чыганагы булуына зур бәя бирә. Ә бит сыер да хуҗасыннан яхшы тәрбия һәм игътибар көтә. «Мактанчык бай» әкиятендә сыеры картайгач, бай аны ашатмый башлый һәм сыер сөт бирүне туктата. Бай аны чыгарып җибәрә. Кырда үзенә-үзе азык табып ашап йөргән малны авылның бер ярлы карты тотып алып кайта һәм яхшылап ашата, тәрбияли һәм сыер чиләк-чиләк сөт бирә башлый. Моны ишеткән бай яңадан хайванның хуҗасы булуына дәгъва кылса да, бәхәстә җиңеп чыга алмый.

Сатирик әкитләр арасыннан «Кемгә читенрәк?» исемле әкияттә бозау нәрсә күрсә, кайда барса да, аударып-җимереп йөри торган хайван итеп сурәтләнә: «*Ир тышта арлы-бирле маташканн арада, өйгә бозау керә дә камыр кисмәген аудара. Камыр түгелә, бозау ялый бирә. Төяргә хәзерләнгән ярма да буш калмый, бозау аңар да җитешә».*

Әкиятләрдә Үгез образы да күптөрле сыйфатлары белән гәүдәләндерелә. «Шәрә Бүре» әкиятендәге төп геройларның берсе булган үгез, бүре «*мин сине ашыйм*» дип килгәч, һич тә каушап калмый, бары колагындагы алтын сәгатьне генә, әрәм булмасын дип, алып куярга куша. Бүре якын килә башлуга, мөгезләре белән эләктереп, аны баш аркылы чөеп кенә җибәрә. Бу вакыйгадан үгезнең шактый зиһенле, хәйләли белә торган хайван булуы күренә. «Дүрт дус» исемле әкияттә исә үгез – тупас, дуамал холыклы, хәтта усал җан иясе. Дусты мачы: «*Салкыннар җитә, әйдә өй салыйк*», – дигәч, ул: *«Мин капка төбеннән капка төбенә йөрим, нигә ул өй»,* – дип кенә җаваплаган. Инде салкыннар башлангач, үзен җылы өйгә кертмәгәннәренә ачу итеп: *«Алайса, өеңне төртеп аударам»,* – дип куркыткан.

«Шәрә Бүре» әкиятендәге кәҗә персонажына акыл һәм хәйләкәрлек хас. Ул юаш булып кылана, бүрегә *«ашасаң ашарсың»,* – ди, мескенгә салыша. Үзе, мәзин буларак азан әйтәм, дигән сәбәп белән, Муллагали исемле хуҗасына хәбәр сала һәм Бүре авызыннан исән кала. «Батыр Әтәч» исемле әкияттә исә кәҗә гел тискәре яктан гына тасвирлана: ул ялганчы – көне буе ашап йөрсә дә, бер яфрак кына ашадым, дип, кыз баланың өстенә нахак бәла яга, хәтта хуҗа үз күзләре белән күргәндә тукланганын да кире кага; куянның өенә басып кереп, анда хуҗа булып яши башлый. Аның куркыныч кыяфәте бүрене дә, аюны да куркыта, төлкенең дә өнен ала. Батыр әтәч кәҗәнең мөгезләре

арасына кунып, күзләрен чукый башлагач кына ул чыгып качарга мәҗбүр була.

«Җүләр Бүре» әкиятендә исә кәҗә тәкәсе – хәйләкәр хайван. Ул «*тау өстеннән чабып төшеп, авызыңа үзем керермен*», – дип, бүрене алдый һәм бик каты сөзеп җибәрә.

Мәшһүр шагыйребез Г. Тукайның иҗаты аша бөтен татар халкында киң таралыш алган, «Татар халык иҗаты» китабында өч варианты бирелгән «Кәҗә белән Сарык» әкиятенең икесендә төп персонажлар аңлы, кыенлыклар алдында югалып калмаучы хайваннар ролендә сурәтләнәләр: алар бүреләрне хәйләләп, алдап, куркытуга ирешәләр һәм аларны качарга мәҗбүр итәләр. Өченче әкият башка сюжетка корылган. Кәҗә, үзенә кышын сыенып ятарга җылы кирәк булганда, сарыкка «дус булыйк» дип тәкъдим ясый, җәй көне исә аны янына да яткырмый, *«Синнән ис килә, косам мин»,* – ди. Шулай итеп, бу әкияттә кәҗә – яхшылыкның кадерен белмәүче тискәре образ. Сарык исә аннан үчен ала – тагын кышлар җиткәч, Кәҗәне якын да китермичә, кар өстенә чыгып ята.

«Кәҗә белән Бүре» әкиятендә исә кәҗә – акыллы, балалары турында кайгыртучы батыр җанвар. Сөйләүче аны әкиятнең беренче җөмләсендә үк «дәү сакаллы, бик акыллы» дип, уңай яктан тасвирлый. Кәҗә яраткан бәтиләрен Бүре алып киткәч, ике дә уйлап тормыйча, чабып барып дошманына ташлана һәм, аның корсагын ярып җибәреп, балаларын йолып ала.

«Хәйләкәр Әтәч» әкиятендә беренче карашка юаш хайван булган сарыкларны ерткыч сыйфатында – әтәчне таптап үтерү өчен файдалану омтылышы күрсәтелгән: *«Болай да булмагач, өченче көнне Әтәчне сарыклар, тәкәләр абзарына ябалар... Бүре, Әтәч эченнән чыгып, бөтен сарыкларны буып үтерә дә Әтәч эченә керә».*

«Фикерле кыз» исемле көнкүреш әкиятендә сарык тәкәсе образы урын ала. Биредә патша картка мондый катлаулы боерыч йөкли: «*Ач та килмә, тук та килмә; ялангач та килмә, кием белән дә килмә; атка атланып та килмә, җәяү дә килмә*». Кызының киңәше белән карт ятьмәдән тегелгән кием кия, көнбагыш чиртә-чиртә кәҗә тәкәсенә атланып килә. Патша, бу фәкыйрь кешенең кызының бик зиһенле икәнлеген белеп, аңа бик аз гына җептән киндер сугып, күлмәк-ыштан тегәргә куша, аннан соң җиде яшьлек сарык тәкәсен биреп, *«иртәгә сәгать уникегә мин барган төшкә сарык тәкәсе бәрәнләсен»,* – дип боера. Фикерле кыз бу мәгънәсез боерыкны юкка чыгару җаен да таба: патша килгән вакытка әтисен мунчага кертә һәм патша аның кайдалыгын сорагач, *«Әткәй мунчада бәбәйләп ята»,* – дип җавап бирә. Патша җиңелүен танып кайтып китәргә мәҗбүр була.

Сарык белән бергә, әкиятләрдә *куй* атамасы да очрый Мәсәлән, сатирик әкиятләр арасыннан «Алдар», «Өч бәңхур» исемле әкиятләрдә *куй* сүзе кулланыла. «Өч бәңхур» әкиятендә

бәрән сүзенең *кузы* дигән диалекталь синонимы бар.

Йомгаклап әйткәндә, татар халык әкиятләрендә йорт хайваннары күптөрле сыйфатлары белән биреләләр, эш-гамәлләрдә күрсәтеләләр. Аларның холык-фигыльләре төрле ситуацияләрдә ачыла. Әкият осталары хайваннарны кешегә хас сыйфатлар белән дә тулыландырганнар (мәсәлән, кеше телендә сөйләшү), аларга тылсымчы функцияләрен дә йөкләгәннәр. Нәтиҗәдә, хайваннар безнең күз алдыбызга җанлы, тормышчан образлар булып килеп баса. Мисаллардан күренгәнчә, әкиятләрдә йорт хайваннары берьяклы гына сурәтләнми, алар төрле әсәрләрдә яхшы һәм тискәре яктан ачылалар. Кешегә хас булган яхшылык яки явызлык сыйфатлары – гаделлек, игелеклелек, мәрхәмәтлелек, икейөзлелек, ялагайлык, көнчелек һ.б. хайваннарга күчерелеп, әкиятнең әхлакый мәгънәсен формалаштырырга ярдәм итәләр, аңа эстетик вазифа өстиләр.

Әдәбият

Бакиров М.Х. Татарский фольклор. Казань: Ихлас. 2012. 400 с.

Җамалетдинов Л. Көнкүреш әкиятләре // Татар халык иҗаты. Әкиятләр, 3 нче китап. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. Б. 5–18.

Татар халык иҗаты. Әкиятләр, 1 нче китап. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 408 б.; 2 нче китап. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 448 б.; 3 нче китап. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 360 б.

Ярми Х., Җамалетдинов Л. Татар халык әкиятләре // Татар халык иҗаты. Әкиятләр. 1 нче китап. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. Б. 7–26.

Публикация осуществлена при финансовой поддержки РФФИ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта «Фольклор в системе скотоводческих традиций татар» № 17-14-16021

Мәкалә Россия фундаменталь тикшеренүләр фондының һәм Татарстан Республикасы хөкүмәтенең финанс ярдәме белән 17-14-16021 номерлы «Татар халкының терлекчелек системасында фольклор» фәнни проекты кысаларында әзерләнде

Сөнгатов Гафур Мәсгуть улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәгенең
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре